

ТРАНСФАРМАЦЫІ ПРАСТОРАВА-ЧАСАВАГА КАНТЫНУУМА ЯК ЛІТАРАТУРАЗНАЎЧЫ ПРЫЁМ

Узаемасувязь часу і прасторы падрабязна апісаў і абгрунтаваў Альберт Эйнштэйн у агульнай тэорыі адноснасці. Згодна з ёй час фізічна праяўляецца праз рух і працяканне працэсаў, якія немагчымы па-за межамі прасторы, фізічнага свету. Сама прастора існуе толькі ў часе¹. Прастора разгортваецца, у ёй працякаюць пэўныя працэсы – ад тэрмадынамічных і да паўраспаду радыеактыўных рэчываў, і любы працэс мае працягласць у часе². Усе астатнія фізічныя, хімічныя і біялагічныя законы існуюць у прасторава-часавым кантынууме таму, што яны ўяўляюць сабой таксама працэсы: гравітацыя, захаванне масы і энергіі, паскарэнне свабоднага падзення, трэнне, злучэнне хімічных рэчываў і метабалізм арганізмаў жывых істот працякаюць у часе і існуюць у межах прасторы³.

У апошні час астрафізікі загаварылі пра паралельныя вымярэнні і рознага роду скажэнні прасторы. Але яшчэ раней незвычайныя асаблівасці прасторы выявіла мастацтва. Скажэнне прасторы – распаўсюджаны сюжэт у жывапісе, у прыватнасці ў творах сюррэалістаў: Сальвадора Далі, Рэнэ Магрыта, Аляксандра Ісачова. Найбольш яркім прыкладам візуальнага ўвасаблення скажэння прасторы ў графіцы з’яўляецца творчасць Марыса Эшэра. Кінематограф таксама шырока выкарыстоўвае прыёмы такога кшталту. Візуальныя ілюзіі знайшлі сваё месца і ў сучасным дызайне.

Чалавек заўсёды імкнецца хоць бы ўяўна пашырыць межы прасторы. Такая тэндэнцыя знайшла праяўленне ў сусветнай міфалогіі, фальклоры і

¹ Смирнов В. И. Курс высшей математики. М., 1964. С. 117.

² Матвеев А. Н. Электродинамика и теория относительности. М., 1964. С. 6.

³ Там жа. С. 5.

прыгожым пісьменстве. У мастацкай літаратуры скажэнне, трансфармацыя прасторава-часавага кантынуума¹ і іншыя парушэнні вядомых нам фізічных законаў сустракаюцца даволі часта. У розных жанрах і плынях літаратуры прасторавыя скажэнні займаюць рознае месца і выконваюць розныя функцыі. У дадзенай рабоце ўвага засяроджана на асаблівасцях трансфармацыі прасторава-часавага кантынуума ў нерэалістычных жанрах прозы, у першую чаргу ў фантастыцы і літаратурнай казцы. Іншыя жанры, у якіх сустракаецца той жа прыём, прыводзяцца для параўнання.

У рэалістычнай прозе скажэнне фізічных законаў існуе толькі як прыём мастацкага аздаблення тэксту, як іншасказанне, метафара. Парушэння законы прыроды нельга разумець у літаральным сэнсе, за выключэннем тых выпадкаў, калі героі рэалістычнага твора знаходзяцца ў змененых станах свядомасці, да якіх адносяцца сон, трызненне, парушэнне псіхікі, уздзеянне наркатыхных або атрутных рэчываў, гіпноз, хвароба ці проста некантралюемы палёт фантазіі. Калі ў рэалістычным творы адпаведны прыём прадугледжвае літаральнае разуменне, гэта з'ява носіць назву «фантастычнага элемента».

У фантастычнай прозе мы назіраем адваротную карціну. Тут парушэнне фізічных законаў можа быць асновай сюжэта і разуменца ў літаральным сэнсе. Прычым у навукова-фантастычнай літаратуры прасторава-часавыя скажэнні абавязкова павінны тлумачыцца, пэўным чынам выпякаць з тых падзей, што з'яўляюцца тэмай твора. Тут парушэнне прыродных заканамернасцей звязана з нейкім вынаходніцтвам, пэўнай тэхналогіяй, якая дазваляе ігнараваць адны прыродныя заканамернасці, выкарыстоўваючы іншыя. Гэта вельмі важны момант: у фантастычнай літаратуры парушэнне адных законаў адбываецца толькі за кошт выкарыстання іншых, сярод якіх могуць быць выдуманія ці пакуль што не адкрытыя законы (антыгравітацыя, фатонны рухавік, канвертар прасторы).

Навуковая фантастыка – той жанр, дзе, як у крымінальным кодэксе, няведанне законаў не вызваляе аўтара ад адказнасці. Яна патрабуе дакладнасці і лагічнасці аповеду. Часам мы сутыкаемся з сітуацыяй, калі ў фантастычным творы герой выкарыстоўвае тую ці іншую звыштэхналагічную прыладу, але як, згодна з якімі законамі яна працуе, аўтар не раскрывае. Часцей за ўсё гэта абумоўлена сюжэтам. У прыватнасці, калі аўтар сам не ведае тлумачэння той ці іншай з'явы, ён будзе сюжэт такім чынам, каб яму не давялося распавядаць пра дадзеную цымяную тэхналогію. Найбольш часты

¹ У сваіх моўных назірваннях я карыстаюся тэрмінам «прасторава-часавы кантынуум» у дакладным фізіка-матэматычным сэнсе. Гл.: Матэматычная энцыклапедыя / пад рэд. В. Берніка. Мінск, 2001. С. 6.

прыём тут – зрабіць так, каб герой твора сам не ведаў, як працуе яго зброя ці рухавік карабля. На момантах такога кшталту не засяроджваецца ўвага, але гэта адметнасць не навуковай, а прыгодніцкай фантастыкі. Прызнання карыфеі навукова-фантастычнага жанру, скажам Артур Кларк, такога сабе ніколі не дазвалялі. У іх усё вытлумачана і абгрунтавана, але не заўсёды гэта ідзе на карысць захапляльнасці. Таго ж Кларка многія чытаюць з цяжкасцю з-за збытکوўнасці навуковых апісанняў і абгрунтаванняў. А вось Аляксею Талстому ўдавалася спалучыць інтрыгуючы сюжэт і навуковасць апісанняў (па асноўнай прафесіі граф А.Талстой быў інжынерам).

Не засяроджвалі ўвагу на тэхнічных дэталях пісьменнікі, якія менавіта забавляльнасць твораў ставілі на першы план: Аляксандр Бяляеў, Гары Гарысан, Вольга Ларыёнава, Іван Яфрэмаў і інш. Але і ў іх творах парушэнні законаў прасторава-часавога кантынуума ніколі не выходзяць за рамкі фармальнай логікі і аб'ектыўных законаў апісанага свету – часта свету больш-менш аддаленай будучыні.

Інакш выглядае сітуацыя ў філасофскім адгалінаванні фантастычнага жанру. Тут нярэдка ствараецца сітуацыя, калі той ці іншы феномен не атрымлівае задавальняючага тлумачэння. Але і ў гэтым выпадку мы разумеем, што ён такое тлумачэнне мае. Чалавек сутыкаецца з нейкай незвычайнай з'явай, і яго розум аказваецца безабаронным перад магутнасцю і невычарпальнасцю Сусвету. У дадзеным выпадку аўтар выкарыстоўвае згаданы прыём для таго, каб падкрэсліць шэраг філасофскіх катэгорый, у прыватнасці: абмежаванасць нашай рэцэпцыі і магчымасцей аб'ектыўна апісаць свет, недасканаласць чалавека і непазнавальнасць Сусвету. Такім прыёмам карыстаюцца, напрыклад, Аркадзь і Барыс Стругацкія, Рэй Брэдберы, Васіль Гігевіч.

Ёсць літаратурныя жанры, дзе парушэнне фізічных законаў з'яўляецца важным (часам дамінантным) элементам і ніяк не тлумачыцца. Гэта літаратурная казка і фэнтэзі. Адметнасць жанру фэнтэзі ў тым, што ў творах гаворка ідзе не пра парушэнні фізічных законаў нашага Сусвету, а пра іншы Сусвет, у якім дзейнічаюць іншыя законы. Там магчыма магія (уздзеянне чалавечай волі на прыроду без тэхнічных прылад), існуюць пэўныя месцы, дзе фізічныя законы парушаюцца без жадання чалавека, а таксама сустракаюцца прадметы, надзеленыя тымі ці іншымі незвычайнымі якасцямі. Згодна з законамі квантавай фізікі існаванне іншых Сусветаў, у большай ці меншай ступені адрозных ад нашага, магчыма. Яно апісана і абгрунтавана лаўрэатам Нобелеўскай прэміі Эрвінам Шрэдінгерам.

У жанры літаратурнай казкі магчымы дзве розныя сітуацыі. У адным выпадку тут, як і ў жанры фэнтэзі, дзейнічаюць адрозныя ад нашага свету законы, і тая ці іншая з'ява не парушае іх, а ўпісваецца ў карціну апісанага свету як спецыфічная заканамернасць. Гэта існаванне пэўных казачных істот,

чараўных прадметаў, зачараваных локусаў і інш. Ёсць казкі, дзе чараўніцтва адсутнічае, але дзеянне адбываецца ў нейкім іншым свеце. У якасці лепшага прыкладу такой казкі назавём «Прыгоды Нязнайкі» Мікалая Носава. У іншых выпадках дзеянне адбываецца ў нашым Сусвеце, але ён робіцца «пашыраным» за кошт увядзення «дадатковых» законаў прыроды, наяўнасць якіх тлумачыцца толькі тым, што магія ёсць, цуды існуюць.

Такім чынам, мы маем справу з цудам. Цуд як літаратуразнаўчая катэгорыя – гэта парушэнне фізічных законаў, выкліканае сюжэтнай неабходнасцю, якая не тлумачыцца ніяк і не выцякае з якіх-небудзь прыродна-матэрыяльных заканамернасцей ці з’яў. Цуд проста адбываецца – і ўсё. Ён мае адзіную прычыну – ён неабходны аўтару, каб ажыццявіць той ці іншы сюжэтны ход.

Сапраўдным шэдэўрам казкі, дзе мае месца пашырэнне прыродных законаў, з’яўляецца геніяльны твор Льюіса Кэрала «Аліса ў краіне цудаў». Дзіцячы твор, напісаны матэматыкам, падараваў нам незвычайны свет – наш, вядомы, у ім дзейнічаюць звыклія законы, але да іх дадаецца шэраг іншых заканамернасцей, звязаных бездакорнай матэматычнай логікай. Тут адзін закон выцякае з другога, а скажэнне прасторы абгрунтавана дзіўнай логікай: з аднаго боку, абсалютна дзіцячай, з іншага – навукова дасканалай.

Парушэнне фізічных законаў, трансфармацыя прасторава-часавога кантынуума займаюць рознае месца ў розных літаратурных жанрах, выконваюць розныя функцыі – ад сюжэтаўтваральнай у літаратурнай казцы і літаратуры фэнтэзі (фантастычны кірунак) да сродку мастацкай выразнасці ў рэалістычнай літаратуры. Вывучэнне гэтай праблемы можа заняць сваё месца ў такой літаратуразнаўчай дысцыпліне, як паэтыка (тэорыя жанраў).

